Усенко Ігор Борисович,
завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України

МОВНІ ПИТАННЯ В ЗАКОНОПРОЄКТАХ, ДЕПУТАТСЬКИХ ЗАПИТАХ (ЗВЕРНЕННЯХ) І ПЕТИЦІЯХ 2022–2024 РОКІВ

Наведені нижче роздуми та висновки ґрунтуються на особистому досвіді науково-експертної роботи автора.

Насамперед слід констатувати, що реалії воєнного часу викликали помітний сплеск патріотичних настроїв, у контексті яких відійшли на задній план численні спроби ревізувати чинний Закон України від 25 квітня 2019 року «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Водночас новою тенденцією в контексті євроатлантичної інтеграції стали намагання розширити сферу застосування в Україні іноземних мов. Так, 27 травня 2022 року відбулася нарада у Прем'єр-міністра України, за наслідками якої НАН України доручили «проаналізувати міжнародний досвід застосування і правові аспекти офіційної багатомовності». Мені довелося стати одним з виконавцем цього доручення.

Виконавці дійшли висновку, що «офіційна багатомовність» застосовується в практиці деяких країн (двомовних або багатомовних) як політика, згідно з якою офіційний документообіг, листування, офіційні відносини, судочинство передбачають застосування тих мов, які національним законодавством визнані як офіційні. Аналіз цієї практики засвідчує, що така модель статусної мовної політики не завжди сприяє вирішенню соціальних суперечностей на мовному ґрунті, а почасти навіть стає приводом для подальшого поширення сепаратистських настроїв у суспільстві.

Пропозиції щодо встановлення в Україні відмінної від державної мови так званої офіційної мови ділового спілкування або закріплення англійської мови як другої державної видаються такими, що не відповідають мовній ситуації в Україні та національній законодавчій практиці й загалом не заслуговують на підтримку. Експерти зробили висновок, що запровадження терміна «офіційна мова» не відповідає

вітчизняним традиціям, а вживання його поруч із синонімічним терміном «державна мова» є юридично некоректним.

Проте подібні намагання, прихованою метою яких було, зокрема, витіснити з державного і суспільного життя російську мову через заміну її англійською, продовжувалися. Яскравим прикладом таких ініціатив стало внесення Президентом України проєкту Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» (реєстр. № 9432 від 28.06.2023). У пояснювальній записці до проєкту його необхідність зводилася переважно до характеристики поширеності англійської мови в сучасному світі, але не давала відповіді на принципові питання, чому статус однієї з мов міжнародного спілкування має регулюватися внутрішнім українським законодавством; які існують правові підстави для надання в Україні англійській мові відчутних переваг порівняно з іншими мовами міжнародного спілкування. Усунути деякі недоречності основного проєкту намагалися ініціатори (н. д. України Совсун І. Р. та інші) однойменного альтернативного проєкту (реєстр. № 9432-1 від 12.07.2023). На нашу думку, цей альтернативний проєкт певною мірою був досконалішим із суто юридичного боку ніж основний, але не змінював його загальної спрямованості на надання, всупереч межам правового регулювання, встановленим у статті 10 Конституції України, англійській мові відчутних переваг порівняно з іншими мовами міжнародного спілкування, з фактичним звуженням сфери застосування зазначених мов і реальною загрозою звуження сфери застосування також державної мови та мов корінних народів і національних меншин України. Підкреслимо, що ми розуміємо суттєве і, можливо, навіть невідворотне зростання значення англійської мови в контексті сучасних глобалізаційних процесів, але виходимо з суто юридичних позицій, які на сьогодні не дають правових підстав для закріплення статусу єдиної глобальної мови.

Втім, логіка політичної боротьби у парламенті не завжди узгоджується з вимогами нормопроєктування і навіть зі здоровим глуздом. Тому законодавці спочатку 22.11.2023 відкинули альтернативний проєкт і прийняли у першому читанні президентський проєкт, а 04.06.2024 прийняли його як закон.

Утім я переконаний, що це була помилка, і цю думку, як видається, поділяє багато фахівців.

Іншою тенденцією нашого часу став курс на максимальне обмеження застосування російської мови у контексті загальної протидії ідеології «русского міра», поширенню російських

наративів у історичній науці та міфологем «великой русской культури». На нашу думку, в цьому питанні ставлення до російської мови має бути діалектичне: з одного боку, це мова країни-агресора, один із потужних засобів російської ідеологічної експансії, а з іншого, це мова однієї з національних меншин України, вільний розвиток, використання і захист якої гарантується статтею 10 Конституції України, рідна мова багатьох справжніх патріотів нашої Батьківщини.

Так, народний депутат України Н. Р. Піп, у зверненні від 28.02.2023 № 316д9/15-2023/40929 до керівництва НАН України запропонувала заборонити українським ученим виступати на міжнародних конференціях російською мовою. Президія НАН України змушена була відповісти, що «мовні питання при проведенні таких заходів міжнародними організаціями, зокрема й на території України, а також іноземними науковими установами та організаціями, університетами на території інших держав, як і питання допуску до участі у таких заходах представників тієї чи іншої держави, вирішуються згідно з національним законодавством відповідних держав, статутами міжнародних організацій, інших особливих обставин, які враховуються організаторами таких заходів. Варто також взяти до уваги, що чинним законодавством України не передбачено жодних обмежень щодо використання українськими вченими тієї чи іншої мови під час участі у конференціях чи інших наукових заходах, що відбуваються на території інших держав».

Колись на світанку нашої незалежності існувала жартівлива приказка: «Верховна Рада вище граматики». Сьогодні окремі автори вважають дуже патріотичним, нехтуючи правилами правопису, писати з малої літери географічні назви, пов’язані з державою-агресором, прізвища російських і білоруських діячів тощо. Така практика, на нашу думку, позбавляє текст належної науковості, перетворює його в емоційну публіцистичну агітку. Вона створює певні складнощі і для функціонування тих пошукових систем, які враховують регістр слів, заведених у поле пошуку. Коли ж постало питання про тексти шкільних підручників, то на запит ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» надійшло роз’яснення від Інституту української мови НАН України (вих. № 307/221 від 01.08.2022), яким рекомендувалося дотримуватися чинного Українського правопису і писати слова «Росія» та «Російська Федерація» з великої літери.

Схожа за спрямованістю пропозиція містилася в електронній петиції № 22/170958-еп, розміщеній на вебсайті офіційного інтернет-представництва Президента України 23.11.2022 громадянкою В. Шахворостовою: «Офіційно перейменувати назву «росія» на «московія». Замінити термін «російський» на «московський», «російська федерація» на «московська федерація». У зв'язку з цим маємо зазначити, що на момент подання петиції Україні зазначене питання регулювалося Законом України від 31 травня 2005 року «Про географічні назви» у редакції від 9 жовтня 2022 року. Не вдаючись до інших положень цього закону, а також прийнятих відповідно до нього підзаконних нормативно-правових актів, маємо констатувати, що відповідно до чинного законодавства перейменування іноземних держав є можливим лише за умови врахування думки більшості населення, яке проживає на відповідній території та вписуватися в наявну систему назв цієї території.

На завершення звернемо увагу на зовсім «свіжий» проєкт Закону України про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо забезпечення створення українськомовного освітнього середовища в закладах освіти (реєстр. № 12086 від 01.10.2024), яким рекомендується забезпечити умови «взаємодії та соціалізації здобувачів освіти з іншими учасниками освітнього процесу (педагогічними працівниками, батьками, іншими працівниками закладу освіти) лише державною мовою як під час освітнього процесу, так і під час інших форм взаємодії здобувачів освіти з іншими учасниками освітнього процесу у приміщеннях та на території суб'єкта освітньої діяльності». Цей проєкт після його оприлюднення викликав доволі неоднозначну (переважно критичну) оцінку громадськості та експертного середовища.

Ажнюк Богдан Миколайович,
директор Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні НАН України, доктор
філологічних наук, професор

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У лінгвістичній експертизі предметом дослідження є не юридична проблема, а її лінгвістична проєкція, отримана шляхом методологічно коректних лінгвоюридичних трансформацій. Від формулювання поставлених перед експертом питань значною